

Сергій Омельчук,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри мовної освіти
Херсонського державного університету

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Статтю присвячено обґрунтуванню парадигматичних відношень в українській лінгводидактичній термінології. Визначено чинники, що спричиняють наявність у лінгводидактиці синонімічних термінів, схарактеризовано чотири типи синонімічних рядів. За поняттєво-семантичними зв'язками, які виражають протиставлення членів опозиції їхньої градуальності / неградуальності, виокремлено три типи лінгводидактичних термінологічних антонімічних пар. Доведено, що антонімія як відношення семантичної протилежності також є основним структуротворчим елементом у терміносистемі категорійного апарату сучасної української лінгводидактики.

Ключові слова: український лінгводидактичний термін, парадигматичні відношення, синонімія, антонімія.

Статья посвящена обоснованию парадигматических отношений в украинской лингводидактической терминологии. Определены факторы, которые порождают наличие в лингводидактике синонимических терминов, охарактеризованы четыре типа синонимических рядов. По понятийно-семантическим связям, выражающих противопоставление членов оппозиции их градуальности/неградуальности, выделены три типа лингводидактических терминологических антонимических пар. Доказано, что антонимия как отношение семантической противоположности также является основным структурообразующим элементом в терминосистеме категорийного аппарата современной украинской лингводидактики.

Ключевые слова: украинский лингводидактический термин, парадигматические отношения, синонимия, антонимия.

The article is devoted to the paradigm relations' ground in Ukrainian linguo didactic terminology. Factors that cause a presence in the linguodidactics of synonymous terms are defined, four types of synonymous rows are characterized. Three types of linguodidactic terminological antonymous pairs are distinguished in accordance to concept-semantic copulas that express contrasting of members of opposition of their degreeability / undegreeability . It is proven that antonymy as a relation of semantic opposition is also a basic structural element in terminology system of categorizational vehicle of the modern Ukrainian linguodidactics.

Key words: the Ukrainian linguodidactic term, paradigmic relations, synonymy, antonymy.

Для сучасного українського термінознавства одним із найважливіших питань є теоретичне осмислення системних відношень між термінами в царині вітчизняної лінгводидактики. З'ясування особливостей системної організації лінгводидактичної термінології, семантичних відношень між її одиницями має важливе значення для обґрунтування законів семантичного розвитку методичної терміносистеми, для подальшого впорядкування і стандартизації цього шару української галузевої лексики.

Одним із видів системних відношень у лексиці є парадигматичні відношення, які «пов'язують мовні одиниці на основі спільності/відмінності за формою чи значенням або за тим і тим одночасно» [6, с. 458]. Зокрема, парадигматичними в лексико-семантичній системі є синонімічні, антонімічні, гіпонімічні, конверсивні та інші відношення. У межах таких зв'язків між лінгводидактичними термінами виокремлюємо синонімію як відношення смислової подібності й антонімію як відношення смислового протиставлення. Проте аналіз мовознавчих праць за останні двох десятиріч засвідчує відсутність наукових розвідок, присвячених дослідженню парадигматичних відношень в українській лінгводидактичній термінології. Розв'язання цієї проблеми активізоване переважно в лінгвістичній (Д. Кирик, Б. Михайлишин, О. Новоставська), науково-технічній (Т. Михайлова), видавничій (М. Процик), податковій (О. Чорна) терміносистемах, терміносистемі менеджменту (Н. Краснопольська), цивільного права (М. Шевченко), органічної хімії (Н. Цимбал), нафтової промисловості (С. Дорошенко) тощо.

З огляду на це метою статті є дослідження парадигматичних відношень (синонімії й антонімії) в лінгводидактичній термінології початку XXI сторіччя.

Основним виявом парадигматичних відношень українських лінгводидактичних термінів є явище синонімії. Синонімічними у вітчизняному мовознавстві називають «відношення значень, що виражені різними термінами, передають істотні ознаки одного поняття й мають семантичний інваріант» [2, с. 11]. О. Ткаченко, досліджуючи системні відношення в мові, вважає семантичну природу синонімів дискусійною, адже в основу їхнього визначення взято «або тільки семантичну близькість слів, або тільки тотожність, або обидві ці ознаки» [5, с. 81]. У контексті проблем теорії термінологічної номінації в царині української лінгводидактики синонімія як мовне явище, з одного боку, є дезорганізаційним феноменом, бо руйнує точність, чіткість і визначеність наукових лінгводидактичних найменувань; з іншого – є органічним вираженням іманентних закономірностей розвитку термінологічної лексики, яка не є сталою системою, а постійно змінюється й пристосовується до потреб суспільства.

Незважаючи на те, що явище синонімії не є досить поширеним у межах сучасної лінгводидактичної термінології, проте воно об'єктивно існує й повністю уникнути його не можна. До основних чинників, що

спричинюють наявність у лінгводидактичній науці синонімічних термінів, зараховуємо: 1) постійний розвиток лінгводидактики як науки, що супроводжується виникненням нових понять і бажанням дати кожному з них найточнішу номінацію (*актуалізація опорних знань – актуалізація мотиваційних резервів*); 2) неуніфікованість лінгводидактичної термінологічної системи (*підхід до навчання мови – аспект навчання мови*); 3) наявність застарілих назв, які функціують одночасно з новими (*розвиток зв'язного мовлення – розвиток мовлення*); 4) паралельне використання запозиченого й питомого лінгводидактичного терміна (*лінгвістична вікторина – мовознавча вікторина*); 5) прагнення замінити ненормативні, переважно скальковані з російської мови терміни сучасними українськими відповідниками (*три крапки → крапки, м'який знак → знак м'якшення*); 6) надання переваги коротким формам (*форма проведення уроку – вид уроку*).

На підставі аналізу сучасних наукових і навчально-методичних праць у реєстрі сучасних лінгводидактичних термінів ми виявили такі типи синонімічних рядів: 1) іншомовний термін – український термін, наприклад: *лінгвістичний експеримент – мовознавчий експеримент, принципи навчання мови – вихідні положення навчання мови*; 2) український термін – термін-калька (слово, запозичене з російської мови шляхом буквального перекладу), наприклад: *перебіг уроку – хід уроку*; 3) адаптований іншомовний термін – адаптований іншомовний термін, наприклад: *трансформування мовних одиниць – реконструювання мовних одиниць, модульне навчання мови – блокове навчання мови, нетрадиційний урок української мови – інноваційний урок української мови*; 4) власне український термін – власне український термін, наприклад: *написання слова – правопис слова, формування мовних умінь – розвиток мовних умінь*.

За наявністю/відсутністю семантичних відмінностей у лінгводидактичних термінологічних синонімічних об'єднаннях виокремлюємо повні (абсолютні) й відносні (релятивні) терміни.

Повні (абсолютні) лінгводидактичні терміни мають ідентичне значення, у них відсутні семантичні відмінності й тому є взаємозамінними (*урок мовленнєвого розвитку – урок формування комунікативних умінь, лінгвістичний експеримент – мовознавчий експеримент, написання слова – правопис слова, трансформування мовних одиниць – реконструювання мовних одиниць*).

Значення відносних (релятивних) синонімічних термінів різняться відмінною семою. Використання таких лінгводидактичних найменувань, які збігаються своїми значеннями лише частково, становить певні складнощі навіть для фахівців. Наприклад:

Лінгводидактика – лінгвометодика. Термін *лінгводидактика* позначає загальну теорію навчання мови, фундаментальну частину

методики, у якій «досліджуються закономірності засвоєння мови, розв'язуються питання змісту курсу на основі лінгвістичних досліджень, визначаються принципи і методи, форми і засоби навчання мови» [4, с. 80]. На думку М. Пентилюк, за цим терміном закріпилося значення теоретичної методики навчання мови [3, с. 7]. Отже, якщо *лінгводидактика* визначає методологічні засади методики, то *лінгвометодика* характеризує безпосередньо самий процес навчання мови. Цей термін у лінгводидактичній науці ототожнюють з практичною методикою навчання мови [1, с. 96].

Актуалізація опорних знань – *актуалізація мотиваційних резервів*. Терміном *актуалізація опорних знань* у лінгводидактиці називають методичний прийом, який «передбачає максимальну опору на активну розумову діяльність школярів з метою первинного узагальнення відомих понять і нової інформації» [4, с. 10]. А новий для вітчизняної лінгводидактичної науки термін *актуалізація мотиваційних резервів*, який не є абсолютним синонімом до *актуалізації опорних знань*, позначає прийом, побудований на відновленні необхідної інформації на підставі звернення до особистого досвіду учнів. З огляду на це запитання на зразок *Що ми називаємо іменником? Як змінюється іменник? Яку синтаксичну роль у реченні виконує іменник?* актуалізують опорні знання; а питання проблемного характеру *До якої частин мови належать слова, які переважно вимовляє немовля? Слова якої частини мови переважають у нашому мовленні? Чи можна без іменників побудувати текст?* актуалізують чуттєвий досвід школярів.

До відносних (релятивних) належать також лінгводидактичні терміни *методика навчання*, *методика викладання* і *методика вивчення*. Віддієсловним іменником *навчання* називають процес передавання знань, умінь, досвіду; лексема *вивчення* позначає процес засвоєння, пізнання, розуміння самим суб'єктом навчання; а *викладання* здебільшого стосується навчального процесу у вищій школі. Отже, під час кодифікації лінгводидактичної терміносистеми в запропонованому синонімічному ряді домінантною одиницею є терміносполука *методика навчання* (наприклад, *методика навчання української мови*, *методика навчання морфології*, *методика навчання стилістики* і под.).

Антонімія як відношення семантичної протилежності також є основним структуротворчим елементом у терміносистемі категорійного апарату сучасної української лінгводидактики. Антонімічними відношеннями Т. Михайлова називає «відношення двох значень, що виражені різними термінами й передають істотні ознаки несумісних протилежних або суперечних видових понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень замінюють одна одну або одна з них виключає іншу» [2, с. 12]. У термінів-антонімів, як і в антонімічних слів загальноповживаної лексики, зауважує дослідниця, схожі

семантичні структури, оскільки значення протиставлюваних терміноодиниць мають інваріантну основу (спільну родову сему) і різняться відмінною видовою семою.

Антонімічні відношення властиві українській лінгводидактичній термінології переважно між складеними термінами, які за структурою належать до двокomпонентних (*усне опитування – письмове опитування*) і багатокomпонентних (*репродуктивне засвоєння мовних засобів – рецептивне засвоєння мовних засобів*). Найчастіше антонімічними є атрибутивні словосполучення, що виражають видові поняття і складаються з терміна-виразника родового поняття й антонімічних атрибутів. Протиставлювані компоненти цих термінів-словосполучень об'єднують у три групи: а) такі, що мають антонімічні зв'язки і в загальнонавчальній мові, наприклад: *активні методи навчання мови – пасивні методи навчання мови, усний переказ – письмовий переказ, внутрішня мотивація учнів – зовнішня мотивація учнів, теоретичні завдання з мови – практичні завдання з мови*; б) такі, що антонімізуються і в інших терміносистемах педагогічного спрямування, наприклад: *знаннєвий підхід до навчання мови – компетентнісний підхід до навчання мови, репродуктивний метод навчання мови – дослідницький метод навчання мови, класична методика навчання мови – авторська методика навчання мови, пояснювально-ілюстративний метод навчання української мови – метод проблемного викладу матеріалу, навчальний твір – контрольний твір*; в) такі, що знаходяться в антонімічних зв'язках лише в царині лінгводидактики, наприклад: *рецептивні види мовленнєвої діяльності – продуктивні види мовленнєвої діяльності, імітаційний метод навчання української мови – комунікативний метод навчання української мови, актуалізація опорних знань, умінь і навичок – узагальнення й систематизація знань, умінь і навичок, лінійне навчання української мови – концентричне навчання української мови*. Отже, антонімічні відношення між компонентами лінгводидактичного терміна зумовлюють антонімію всього складеного терміна.

За поняттєво-семантичними зв'язками, що виражають протиставлення членів опозиції їхньої градуальності / неградуальності, виокремлюємо три типи лінгводидактичних термінологічних антонімічних пар:

1. Контрарні пари, у яких обсяги видових понять складають лише частину обсягу спільного для них родового поняття й між ними можливе одне або кілька проміжних понять. Один із цих антонімів має в семантичній структурі відмінну сему, а другий – цю сему не тільки заперечує, але й заміняє іншою: *індивідуальна робота з мови – групова робота з мови – колективна робота з мови; діагностичний контроль мовних знань учнів – поточний контроль мовних знань учнів – тематичний контроль мовних знань учнів – семестровий контроль мовних знань учнів; низький рівень навчальних досягнень з мови – середній*

рівень навчальних досягнень з мови – **достатній** рівень навчальних досягнень з мови – **високий** рівень навчальних досягнень з мови; **констатувальний** етап педагогічного експерименту – **формувальний** етап педагогічного експерименту – **контрольний** етап педагогічного експерименту. Такі лінгводидактичні терміни-антоніми, що мають кілька мезонімів, утворюють антонімічні ряди.

2. Контрадикторні пари, у яких обсяги видових понять становлять увесь обсяг родового поняття й між ними немає проміжного поняття. Один з антонімів цієї пари заперечує відмінну сему в семантичній структурі другого антоніма, виключає, але не замінює її іншою семою: **типові орфографічні помилки** – **нетипові орфографічні помилки**, **урочна діяльність учнів з мови** – **позаурочна діяльність учнів з мови**, **внутрішньопредметні зв'язки** – **міжпредметні зв'язки**, завдання з **індуктивною** схемою розв'язання – завдання з **дедуктивною** схемою розв'язання, **продуктивні** мовні вправи – **репродуктивні** мовні вправи.

3. Комплементарні пари, у яких обсяги видових понять становлять увесь обсяг родового поняття, а один з антонімів не тільки заперечує відмінну сему в плані змісту другого антоніма, але й замінює її іншою: **стислий переказ** – **докладний переказ**, **самостійна робота учнів з мови** – **колективна робота учнів з мови**, **поточне оцінювання** – **контрольне оцінювання**, **відтворення тексту** – **продукування тексту**.

Для більшості складених термінів-антонімів у царині лінгводидактики характерне явище лексичної антонімії. Вони є різнокореневими (власномовними й запозиченими) термінами, у яких їхня диференційна семантична ознака реалізується протиставленням коренів, наприклад: **активний словниковий запас учнів** – **пасивний словниковий запас учнів**, **усне мовлення учня** – **писемне мовлення учня**, **традиційна методика навчання української мови** – **інноваційна методика навчання української мови**. Незначна частина антонімічних пар утворена приєднанням терміноелемента *не-*, що виражає значення відсутності тієї або тієї ознаки, унаслідок чого виникає відношення повної протилежності, адже члени опозиції є двома крайніми членами антонімічного ряду. Заперечна частка *не-* може бути компонентом: а) питомої твірної основи (**груба граматична помилка** – **негруба граматична помилка**); б) іншомовної твірної основи (**нормативне вживання прийменників** – **ненормативне вживання прийменників**, **традиційний урок української мови** – **нетрадиційний урок української мови**).

До несправжніх антонімів (або квазіантонімів) – лінгводидактичних термінологічних одиниць, що зовні схожі на антонімічні, але не є такими, – зараховуємо приклади енантіосемії, які в лексикографічних працях подано або як омоніми, або як окремі лексеми полісемічних одиниць (**мовна компетенція** учня – **мовна компетентність** учня). Тому, застосовуючи лінгводидактичні терміни, слід послуговуватись академічними тлумач-

ними словниками, а також словниками-довідниками з української лінгводидактики, за якими можна встановити наявність протиставлених зв'язків між термінами.

Отже, явище синонімії як одна з основних ознак системності української лінгводидактичної термінології здебільшого не перешкоджає розумінню термінів. Методичні терміни-синоніми можуть мати різну функційну цінність у науковому спілкуванні й відбивати процес формування найбільш оптимальної назви лінгводидактичного поняття. Проте слід позбуватися тих термінологічних синонімів, що суперечать нормам сучасної української літературної мови, а також відносних синонімів, які заважають точному сприйняттю наукової інформації. Амбівалентна діалектика протилежних наукових понять, що функціують парами, обов'язково відбивається в існуванні антонімічних лінгводидактичних термінів, які позначають їх. Осмислення явища антонімії в терміносистемі сучасної лінгводидактики, що є регулярним принципом називання наукових понять із протилежним змістом, дає змогу точніше визначити місце методичного терміна в лінгводидактичній терміносистемі в його взаємозалежності від інших її компонентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка : учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / Михаил Ростиславович Львов. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с.
2. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Тетяна Віталіївна Михайлова. – Х., 2002. – 20 с.
3. Пентилюк М. І. Теоретичні орієнтири сучасної української лінгводидактики / Марія Іванівна Пентилюк // Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. статей. – К. : Ленвіт, 2011. – С. 49–57.
4. Словник-довідник з української лінгводидактики : [навч. посіб.] / [О. Горошкіна, Н. Єсаулова, О. Лук'янченко та ін.] ; за ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
5. Ткаченко О. Г. Системні відношення в мові / О. Г. Ткаченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 1. – С. 80–83.
6. Українська мова : енциклопедія / [В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.